

**La Cathédrale, met
het werk “Moi, non”
van de Nederlander
Gerald van der Kaap,
collectie FRAC-Nord-
Pas-de-Calais, 2008.**

FRAC NORD-PAS-DE-CALAIS wordt “landmark” van “nieuw Duinkerke”

Paul Depondt

Duinkerke (Dunkerque), aan de Noord-Franse Opaalkust, krijgt een spectaculair en torenhoog “landmark”. In 2012 verhuist de collectie van de FRAC Nord-Pas-de-Calais, Fonds régional d’art contemporain, naar een voormalige scheepswerf in de voorhaven. Het immense gebouw AP2, dat door de plaatselijke bevolking “de kathedraal” wordt genoemd, zal de komende jaren geheel worden gerenoveerd. Om en rond de indrukwekkende constructie, waar opslag- en tentoonstellingsruimten komen, verrijst het moderne Quartier du Grand Large, de nieuwe woon- en winkelwijk van het heel ambitieuze “nieuw Duinkerke”.

Het Spaanse Bilbao heeft zijn Guggenheim, het Duitse Herford zijn Marta. Luik heeft, na de bouw van zijn opmerkelijke station van de Spaanse architect Santiago Calatrava, nu ook plannen voor een gloednieuw museum. Vroeger stond in elk dorp en elke stad de kerk in het midden, stevig verankerd en opvallend, de toren was met zijn spits en zijn haan overal goed zichtbaar. In de negentiende eeuw waren spoorwegstations de nieuwe kathedralen die het centrum van grote steden overheersten, en in onze tijd is vaak een kunstmuseum het kloppende hart van een dynamische stad of van een hele regio.

De nieuwe behuizing, zegt Hilde Teerlinck de Vlaamse directrice van de FRAC wordt een vuurtoren, een embleem van de stad. Het gebouw zal goed zichtbaar zijn, als een baken, want de FRAC wil een groter publiek aantrekken. Het regionale Fonds voor hedendaagse kunst komt in het hart van het stadscentrum te liggen. Het gemeentebestuur wil het oude centrum doortrekken tot aan de voorhaven. De stad wil en moet ook uitbreiden. Frankrijk kampt allang met woningnood en zucht onder de problemen in de sinds jaren verloederde voorsteden. In 1991 werd het Projet Neptune opgestart met als doelstelling het kwartier van de oude havenloodsen en scheepswerven, die al enige jaren door leegstand verkommeren, om te toveren tot een bruisend nieuw stadsdeel. Het Projet Grand Large, met “de kathedraal” als gezichtsbepalend element, is het tweede luik van die grootscheepse urbanistische herverkaveling van het Duinkerke stadscentrum.

Het stedelijk patrimonium heeft in Duinkerke, omdat het een belangrijke havenstad was van waaruit de Franse troepen werden verscheept, zeer geleden onder de oorlog. Vier vijfde van de stad was na de Tweede Wereldoorlog verwoest. De heropbouw, die pas in 1948 goed op gang

157

kwam, duurde tien jaar. In de jaren tachtig trof een nieuwe ramp de stad: de crisis in de Franse scheepsbouw, bijna een eeuw de hoeksteen van de economische welvaart van Duinkerke. De scheepswerven sloten in 1987 voorgoed hun deuren.

Het *Projet Grand Large*, dat zich uitstrekt over vele hectaren havengebied, is het verhaal van een stadsbestuur dat weet hoe je economische vooruitgang met cultuur moet verbinden, hoe je door een uitgekiend en artistiek bevlogen management een stad weer helemaal op de kaart zet. Daarom ook voorziet het Masterplan van de Britse architect Richard Rogers in een overheveling van de FRAC, dat door een tekort aan opslagruimte uit zijn voegen barst, uit de *avenue de Rosendaël* naar de

Ingang van de huidige locatie van de FRAC-Nord-Pas-de-Calais in Rosendaël (Duinkerke)

Foto D. Van Assche

havenbassins. Ook voor die verbouwing zal een toonaangevend en gerenommeerd architect worden uitgekozen.

De Franse cultuurpolitiek kiest voor decentralisatie

Nord-Pas-de-Calais, de streek van grote schilders als Henri Matisse, Auguste Herbin of Eugène Leroy, vond pas sinds ongeveer twintig, dertig jaar aansluiting bij de hedendaagse kunst. Ondanks de meer dan dertig musea in de regio bleef het publiek, wat actualiteit in de kunsten betreft, achtergesteld. Je moest in een gecentraliseerd Frankrijk naar Parijs als je nieuwe kunst wilde ontdekken. Alle museale instellingen in het Franse Noorden zaten onder het stof en het spinrag van een welis-

waar luisterrijk verleden, maar een verleden dat geen aansluiting vond bij de toekomst en bij de “culturele revoluties” van de jaren zestig. De familie Provoust opende in 1969 in Marcq-en-Baroeul de tentoonstellingsruimte Septentrion. De collectie hedendaagse kunst van verzamelaar Gilbert Delaine vond in 1982 onderdak in het Duinkerke Musée d’art contemporain, dat voortaan – na heel wat museale perikelen en interne strubbelingen – Lieu d’Art et d’Action contemporaine wordt genoemd, kortom het LAAC. In 1983 ging het Musée d’Art Moderne van Villeneuve d’Ascq open, dat de schenking van Geneviève en Jean Masurel herbergt en intussen na opeenvolgende renovaties het Musée d’art moderne Lille Métropole is geworden. La Piscine in Roubaix of Le Fresnoy in Tourcoing zijn nog heel jonge museale instellingen. Behalve

Tentoonstellingsruimte in de huidige FRAC, met werk van Joël Bartoloméo en links een deel van de verpakte collectie

Foto D. Van Assche

in wat achterkamertjes in de musea van Rijsel of Tourcoing, een enkele galerie op het Rijselse marktplein en een paar alternatieve expositieruimtes van bevlogen collectioneers in Atrecht (Arras) of Gravelines), was er weinig aandacht voor hedendaagse kunst in het Noorden.

Vooraf door het beleid van de Franse ministers van Cultuur André Malraux, Jacques Duhamel en Jack Lang konden de regio’s eindelijk ontsnappen aan de mufte en academische esthetiek die toen nog in Frankrijk heerste en aan de “plattelandslucht” in de regionale musea. Malraux lanceerde het idee van de “maisons de culture”, om op die manier de cultuur adequater over het hele grondgebied te spreiden.

Toch zijn er uiteindelijk maar negen van zulke cultuurhuizen gerealiseerd. De vrij jong gestorven Duhamel pleitte vurig voor een door culturele vernieuwingen gedragen samenleving. Kunst was geen dure hobby, maar een noodzaak voor de sociale en economische ontwikkeling van de Franse regio's. Maar vooral Lang, die het budget in één klap verdubbelde, heeft de Franse cultuurkaart helemaal herverveld. President François Mitterrand was weliswaar de architect van de "grands travaux" zoals het helemaal verbouwde Louvre en de nieuwe Bibliothèque nationale, maar vooral door de politiek van Lang werden ook oude musea in de provincie gerenoveerd en werden er nieuwe gebouwd. Meer dan duizend musea werden met forse bedragen gesteund, er werden er driehonderd gerenoveerd. De Franse regering wilde de cultuur niet alleen democratiseren, toegankelijk maken voor iedereen, maar ook decentraliseren. Daartoe werden nieuwe instituties opgericht, in 1977 de Directions Régionales des Affaires Culturelles (DRAC), om decentraal het beleid van het ministerie uit te voeren en om regionale culturele initiatieven te honoreren, en in 1982 kreeg elke Franse regio een Fonds Régional d'Art Contemporain (FRAC).

FRAC Nord-Pas-de-Calais neemt het voortouw

160

De FRAC Nord-Pas-de-Calais kwam tot stand in 1983. Jack Lang streefde naar een decentralisatie van de collecties van hedendaagse kunst, dus niet alleen in de grote steden, maar in alle Franse regio's. Er zijn nu tweeëntwintig FRACs in Frankrijk die werden opgericht met twee grote hoofdoelen: een collectie opbouwen van hedendaagse kunst, een internationale verzameling voor de regio, én die collectie zoveel mogelijk laten zien. Toen die in de jaren tachtig werd opgebouwd, hadden ze in het noorden enkel een benepen bureautje en een opslagruimte, geen expositiezaaltje. Ieder jaar werd kunst aangekocht, vijftig procent betaald door de Staat en vijftig procent door de regio. Sommige FRACs ontwikkelden zich evenwel sneller, ze werden groter dan andere, omdat ze een hoger aankoopbudget hadden en omdat ze betere experts hadden. Zo zijn er verschillen gekomen tussen kleinere en grotere. FRAC Pas-de-Calais, dat in internationaal collectioneren in Frankrijk het initiatief neemt, is bekend als een van de beste collecties. In de adviesgroep voor de aankopen zetelden experts als Jan Hoet, Chris Dercon of Denys Zacharopoulos. De FRAC, die toen nog in Rijsel was gehuisvest, had nooit kunnen vermoeden welke groei het zou krijgen. Na de eerste tien jaar was de collectie zo groot geworden, dat men moest uitkijken naar meer opslagruimte. De directie vond ook dat de verzamelde kunstwerken niet alleen buiten de muren moesten worden getoond, een van de doelstellingen van Jack Langs decentrali-

satieplan, maar dat het ook zin had een eigen expositieruimte te hebben. Daarom zijn ze verhuisd naar Rosendaël, maar intussen zijn ook daar de tentoonstellingszaaltjes vooral opslagruimtes geworden en is men te klein behuist.

FRAC wil het kunstwerk zo dicht mogelijk bij de bevolking brengen, via promotie en publicaties. Het kan op een veel soepeler manier dan in een museum. Er worden voortdurend werken uitgeleend. “Het is zeker niet de bedoeling om in het nieuwe gebouw in de haven een museum van hedendaagse kunst te worden. Dat is te log. Toch denk ik dat de FRACs de museale collecties van de toekomst aan het maken zijn, omdat wij flexibel kunnen aankopen en kunnen werken. Onze structuur is praktischer, we kunnen ook heel hedendaags en experimenteel aan-

**La Cathédrale, de
nieuwe locatie van
FRAC Nord-Pas-
de-Calais in het
havengebied van
Duinkerke**

Foto D. Van Assche

kopen, we kunnen ons ook iets gemakkelijker vergissen dan een museum”, zegt directrice Hilde Teerlinck. Nu al zijn veel werken in langdurig bruikleen bij musea. Claude Mollard, medewerker van Lang en spirituele vader van de FRACs heeft altijd gewaarschuwd voor een soort “institutionalisering” en – wat veel erger is – voor een “embourgeoisement”. Als de FRACs dynamische verzamelaars willen blijven, zullen ze in de toekomst kunstwerken uit hun collecties moeten “afstoten” en aan de musea schenken. Wanneer ze dat verzuimen, aldus Mollard, verliezen ze het contact met de eigentijdse kunst en worden ze museale instituten met “historische depots”.

FRAC Nord-Pas-de-Calais wil samenwerking met Vlaanderen

“Onze FRAC heeft, naast een vaste equipe van tien medewerkers, ook experts die drie of zes jaar met ons samenwerken”, legt Teerlinck uit. “We zijn ook heel soepel wat de beleidslijn betreft van het verzamelen. Je kunt andere accenten gaan leggen. Het is in een museum toch iets stroever. De collecties zijn ook unieker. Elke FRAC heeft zijn eigen identiteit, voor architectuur moet je bij die FRAC zijn, voor design bij een andere. Er is bij ons echter altijd een internationale blik, we collectioneren niet alleen Franse of regionale kunst. We maken rondreizende exposities, we hebben een pedagogisch programma, we werken samen met scholen, we nodigen mensen uit om een blik te werpen op de verzameling en daar komen nieuwe projecten uit voort. Ook voor

**Werken aan
Le Quartier du Grand
Large in Duinkerke**

Foto D. Van Assche

het buitenland, over de grenzen. Hier zitten we dichterbij Vlaanderen dan bij Parijs.”

In 2009 exposeren de Nederlandse kunstenaar Gerald van der Kaap en Panamarenko werk op de gevel van het te renoveren havengebouw. In 2010 en 2011 is er het project *Maisons idéales, Houses on the beach*, over huizen en mobiele architectuur. Dat wordt breed opgezet, langs de kustlijn van Calais tot Nieuwpoort, van de Opaalkust tot de Vlaamse kust, in steden en stadjes als Calais, Duinkerke, Leffrinckoucke, De Panne, Koksijde, Oostkerke en Nieuwpoort. FRAC Nord-Pas-de-Calais zoekt ook samenwerking met de Engelse kuststeden, met de Turner Contemporary in Margate bij Dover, waar een nieuwe kunsthall komt,

met een kleine zaal Turner (omdat hij er zijn jeugd heeft doorgebracht) en een grote zaal hedendaagse kunst. Tijdens de zomer wordt het strand volgezet met huisjes, met kleurrijke strandcabines. Kunstenaars krijgen de opdracht om huisjes te bouwen, kunstenaarshuizen. Het is een interregionaal project, over de grenzen heen, in het zicht van de verhuizing in 2012.

“We willen vooral ook samenwerken met West-Vlaanderen”, zegt de Vlaamse kunsthistorica Veerle Van Durme, die al jaren in Frankrijk werkt, tot een paar jaar geleden in de *École régionale des Beaux-Arts* in Duinkerke en nu als adviseur bij de Dienst Cultuur van Duinkerke. “Het is een groot perspectief: we zouden de kustexpositie *Beaufort* graag doortrekken tot de Franse kust, zelfs iets verder dan Duinkerke. Die huizen zouden een mooie aanloop zijn. Er bestaat een vroegere treinlijn tussen Duinkerke en De Panne, we zouden een fietsroute op die route kunnen realiseren.” Bij de vorige editie van *Beaufort*, in 2006 heeft Duinkerke al geprobeerd en gepolst om de lijn door te trekken, maar dat is toen niet doorgegaan. En 2009 was ook al niet mogelijk, omdat de voorbereidingstijd te kort was. In 2012 zou het wel moeten lukken. Duinkerke wordt dan waarschijnlijk Culturele Hoofdstad van de regio en dan hebben in Londen de Olympische Spelen plaats. Dat zijn troeven voor de stad. Duinkerke zou een basis kunnen zijn voor de training van de atleten. Kortrijk en Rijsel doen zeer veel, ze hebben samenwerkingsverbanden, vooral op economisch vlak. Rijsel is de laatste twintig jaar veel veranderd. De stad heeft een ander imago gekregen. Duinkerke mikt op de kustlijn.

163

Kunst is verankerd in een socio-politieke context

De collectie van het FRAC Nord-Pas-de-Calais is intussen een verzameling van ruim 1200 werken. Het is een van de belangrijkste collecties van hedendaagse kunst in Frankrijk, met werk van onder anderen Gerhard Richter, Bertrand Lavier, Luciano Fabro, Jannis Kounellis, Jeff Wall, Sol LeWitt, Donald Judd, Daniel Buren, Joseph Beuys, Christian Boltanski, Bruce Nauman en Panamarenko, “kunst die voor veel musea nu haast onbetaalbaar is geworden”. Volgens directeur Teerlinck was “de laatste jaren het accent gaan liggen op design, voornamelijk op de stoel”. Het FRAC Nord-Pas-de-Calais bezit daardoor een uitzonderlijke collectie designobjecten, historisch meubilair van Verner Panton, Piero Gilardi en Achille Castiglioni, en werk van jongere designkunstenaars als Ronan en Erwan Bourellec of Jurgen Bey. “Sommige directeuren focussen blijkbaar iets te hardnekkig op één thematiek. We hebben gelukkig ook een heel goede historische collectie, veel arte povera dankzij Jan Hoet die ook de lange tijd als regionaal kunstenaar bestempelde

Eugène Leroy herontdekte, minimal art en conceptuele kunst.” In 2003 en 2004 echter werd vooral design verzameld. De collectie dreigde daardoor een mengelmoes van stoelen te worden. Er is sinds enige tijd een ander collectiebeleid. Hilde Teerlinck verzamelt vooral werken die iets te maken hebben met de *condition humaine*, kunst in een socio-politieke context. Ze hecht veel belang aan het sociale aspect van een werk, hoe het is verankerd in de streek, de omgeving en de wereld. Vandaar dat nu meer kunstwerken worden aangekocht waarin de sociale kritiek een grote rol speelt. Ze wil dat de FRAC zich, met kunst die tot nadenken en een kritische houding aanzet, stevig profileert in de regio. “De FRAC zit dicht bij Calais, bij de Kanaaltunnel en dan kan men toch die problematiek van de *sans-papiers* niet wegmoffelen?” vindt de huidige directrice. “Je ziet die mensen op straat, dan kun je toch niet anders dan die werkelijkheid, in de kunst die je verzamelt, tonen? Kunst moet vragen oproepen, kunstwerken kunnen onze zekerheden en vooroordelen aantasten.”

www.fracnpdc.fr

164

RÉSUMÉ

Le Frac Nord-Pas-de-Calais devient le point de repère du « nouveau Dunkerque »

En 2012 le Fonds régional d'art contemporain (FRAC) Nord-Pas-de-Calais déménagera vers un ancien chantier naval de l'avant-port dunkerquois. Au cours des prochaines années, l'immense bâtiment que les habitants de Dunkerque appellent « la cathédrale » sera entièrement rénové. Tout autour de l'impressionnante construction comprenant des espaces d'entrepôt et d'exposition, se dresse le quartier moderne du Grand Large, le nouveau quartier d'habitation et de commerce du « nouveau Dunkerque ».

Le bâtiment sera bien visible, tel un phare, un « point de repère ». Le FRAC s'y installera au cœur du centre-ville. La municipalité souhaite prolonger l'ancien centre jusqu'à l'avant-port. Le projet Neptune qui a démarré en 1991 a pour objectif de transformer le quartier et ses anciens entrepôts et chantiers navals portuaires, à l'abandon et délabrés depuis des années, en un quartier tout neuf et effervescent. Le projet « Grand Large » est le second volet de cet imposant remembrement urbanistique du centre-ville dunkerquois. Le schéma directeur de l'architecte britannique Richard Rogers prévoit le transfert du FRAC de l'avenue de Rosendaël vers les bassins portuaires. Pour ces travaux de rénovation on choisira également un architecte renommé.

La politique culturelle française opte pour la décentralisation.

Il y a à peine vingt ou trente ans que le Nord-Pas-de-Calais découvrit la voie qui mène vers l'art contemporain. Malgré plus de trente musées présents dans la région, le public était resté sur sa faim dans le domaine de l'art actuel. Toutes les institutions muséologiques du nord de la France étaient ensevelies sous la poussière d'un passé glorieux, mais un passé qui n'avait pas trouvé d'ouverture vers l'avenir ni de lien avec les « révolutions culturelles » des années soixante.

En fait c'est surtout la politique des ministres de la Culture André Malraux, Jacques Duhamel et Jack Lang qui a permis aux régions d'échapper enfin à l'esthétique académique et ennuyeuse qui régnait à l'époque en France et au « parfum bucolique » des musées régionaux. Jack Lang surtout a entièrement redessiné la carte culturelle de la France en doublant d'un seul coup le budget de la Culture. Certes, le président François Mitterrand a été l'architecte des « grands travaux » mais c'est avant tout la politique de Lang qui a permis de réhabiliter des musées de province et d'en construire de nouveaux. Le gouvernement français voulait non seulement démocratiser la culture, mais aussi la décentraliser. À cet effet de nouvelles institutions furent créées: les Directions régionales des affaires culturelles (Drac) en 1977, organes exécutifs de la politique du ministère et en 1982 un Fonds

régional d'art contemporain fut attribué à chaque région de France.

Le FRAC Nord-Pas-de-Calais prend l'initiative

Le FRAC du Nord-Pas-de-Calais a été concrétisé en 1983. Aujourd'hui il y a 22 FRAC en France mis en place avec deux objectifs principaux: constituer pour la région une collection internationale d'art contemporain et la faire connaître du public autant que possible. En aucun cas, on ne veut faire du nouveau bâtiment du port de Dunkerque un musée d'art contemporain. Pourtant la directrice Hilde Teerlinck pense que les FRAC sont en train de constituer les futures collections de musées étant donné qu'ils sont à même d'acheter et de travailler de manière flexible. Leur structure est plus pratique, elle permet d'acheter de façon tout à fait contemporaine et expérimentale. Dès à présent ils prêtent un grand nombre d'œuvres aux musées pour une longue durée. Claude Mollard, collaborateur de Jack Lang et père spirituel des FRAC, n'a pas cessé de mettre en garde contre une sorte « d'institutionnalisation » et – pire encore – « d'embourgeoisement ». Si les FRAC veulent rester des collectionneurs dynamiques, ils devront à l'avenir se défaire de certaines œuvres d'art de leurs collections et les offrir aux musées. S'ils manquent à cette obligation, ils perdront, selon Mollard, le contact avec l'art contemporain et deviendront des institutions

muséologiques avec des « dépôts historiques ».

Le FRAC Nord-Pas-de-Calais souhaite collaborer avec la Flandre

Le FRAC Nord-Pas-de-Calais dispose, outre d'une équipe fixe de dix collaborateurs, d'un certain nombre d'experts qui travaillent avec eux pour une période de trois ou six ans. Ainsi le FRAC peut travailler d'une façon plus souple qu'un musée. Il peut mettre d'autres accents sur son travail et ses collections sont singulières. Chaque FRAC a sa propre identité: l'architecture chez l'un, le design chez l'autre. Mais toujours dans une perspective internationale, car on ne collectionne pas seulement des œuvres d'art françaises ou régionales.

166

Sur la façade du bâtiment portuaire à rénover on a exposé cette année des œuvres de l'artiste néerlandais Gerald van der Kaap et de Panamarenko, artiste flamand. 2010 et 2011 accueilleront le projet *Maisons idéales, Houses on the beach*, qui traitera de maisons et d'architecture mobile, un projet très ouvert qui s'étalera tout au long du littoral de Calais à Nieuport, de la Côte d'Opale au littoral flamand dans des villes importantes ou plus modestes comme Calais, Dunkerque, Leffrinckoucke, La Panne, Coxyde, Oostduinkerke et Nieuport. On cherche aussi à collaborer avec les villes côtières anglaises, avec le Turner Contemporary à Margate près de Douvres, qui verra s'implanter

un nouveau bâtiment consacré à l'art, comportant une petite salle dédiée à Turner (puisqu'il y a passé ses années de jeunesse) et une grande salle d'art contemporain. Cet été la plage sera remplie de cabines de plage hautes en couleurs, car les artistes ont reçu la tâche de construire de petites maisons d'artistes. Le projet est interrégional, il franchit les frontières dans l'attente du déménagement du FRAC Nord-Pas-de-Calais.

L'historienne de l'art flamande Veerle Van Durme, qui depuis des années travaille en France, précédemment à l'École régionale des beaux-arts de Dunkerque et actuellement en tant que conseillère auprès du service de la Culture de cette même ville, déclare vouloir collaborer avec la Flandre. On souhaiterait prolonger l'exposition du littoral *Beaufort* jusqu'à la côte française et même un peu au-delà de Dunkerque. Des démarches avaient été entreprises à cet effet en 2006, mais elles n'avaient pas abouti, pas plus que pour l'édition de 2009. Mais en 2012 Dunkerque sera probablement Capitale culturelle de la région, ce qui devrait voir aboutir la réalisation de ce projet.

L'art est ancré dans un contexte sociopolitique

Entre-temps la collection du FRAC Nord-Pas-de-Calais compte plus de 1200 œuvres. C'est une des collections d'art contemporain les plus riches de France, comportant des œuvres, entre autres de Gerhard

Richter, Bertrand Lavier, Luciano Fabro, Jannis Kounellis, Jeff Wall, Sol LeWitt, Donald Judd, Daniel Buren, Joseph Beuys, Christian Boltanski, Bruce Nauman et Panamarenko. Selon le directeur Teerlinck, l'accent a au cours des dernières années surtout été mis sur le design, et plus précisément sur la chaise. De ce fait le FRAC possède une collection exceptionnelle d'objets design, sans oublier une consistante collection historique, comportant beaucoup d'arte povera. Ceci est dû entre autres à Jan Hoet, qui a redécouvert Eugène Leroy, longtemps considéré comme un artiste régional. L'art minimal et l'art conceptuel sont également présents dans la collection. En 2003 et 2004

on a surtout collectionné du design, mais depuis quelque temps, la stratégie des collections a changé. Hilde Teerlinck recueille surtout des œuvres liées à la condition humaine, l'art dans un contexte sociopolitique. Elle attache beaucoup d'importance à l'aspect social de l'art, à la manière dont l'homme est enraciné dans sa propre région, dans son environnement, dans le monde.

www.fracnfdc.fr

*(Traduit du néerlandais par
Nathalie Callens)*